

Русин Русинов

ОПИТ ЗА КОДИФИКАЦИЯ НА НЯКОИ НОРМИ НА РАЗГОВОРНАТА
КНИЖОВНА РЕЧ

Изхождам от гледището, че повечето от нормите на разговорната книжовна реч е възможно да бъдат кодифицирани и че само една неголяма част от тях остават по различни причини извън сферата на кодификация. Т. е. кодификацията на нормата на разговорната книжовна реч има непълнен характер, не обхваща и не би могла да обхване абсолютно всички книжовноразговорни норми, тъй като някои техни варианти се доближават до интердиалектната норма или се размиват в нея, а други варианти представят иновации, които тепърва ще бъдат оценявани от кодификаторите. Нормата на разговорната книжовна реч е част от състава на нормата на устната форма на реализация на книжовния език, където тя се съотнася с нормата на публичната книжовна реч. Именно в съпоставка със строгата кодификация на нормите на публичната книжовна реч проличава непълната и по-свободна кодификация на нормите на разговорната книжовна реч.

Книгата "Българският правоговор" (1983) от П. Пашов и Хр. Първев съдържа кодификация на фонетичните норми в официалната (публичната) устна реч, но се дават и някои указания, които се отнасят до нормите на разговорната книжовна реч. "Явно е, че поради своята същност устната реч е много по-богата в своите прояви, затова значително по-трудно и по-бавно се установява нормативност в самата практика, явленията значително по-трудно се поддават на твърди и безизключителни правила. Вустната реч по-трудно "се виждат" закономерностите, за да бъдат спазвани, и по-трудно се забелязват отклоненията, за да бъдат избягвани. Така че не случайно всекидневното езиково общуване се проявява чрез различни изговорни стилове — висок (пълнен) и разговорен, спрямо които различно се отнасят и някои правоговорни норми. Ето защо са допустими различни изговорни варианти на едни и същи думи, например: *вестник, радост, ще ходят, тя се смее* (за пълния стил), но *весник, радос, ша ходат, тя са смей* (за разговорния стил). Следователно към устната книжовна реч не трябва да се подхожда еднозначно и с опростени представи"¹.

Изводът на авторите не подлежи на съмнение, но за съжаление те не представят последователно допустимите изговорни варианти в непълния стил, т. е. в разговорната книжовна реч. По-конкретен в тази насока е М. Виденов, който в

книгата "Норма и реч" (1986) си служи с термина "разговорна книжовна норма" ² и илюстрира нейната същност с примери като: "Ти кой търсиш?" вм. "Ти кого търсиш?" в публичната устна реч и в писмената реч; "четеме" вместо "четем" в публичната устна реч и в писмената реч; "дрема — дремат" [изг. *дремъ* — *дремът*] вм. "дремя — дремят" [изг. *дремъ* — *дремът*] в публичната устна реч и в писмената реч. В друга своя книга ³ М. Виденов по-обстойно разглежда отношението между разговорната книжовна норма и нейната кодификация: "Проучването на градските езикови ситуации в битовата сфера означава анализ на норми, които не са пряк обект на кодификацията. Това ги прави трудни за наблюдение. В битовата сфера участвуват всички — и съсловията, които професионално са задължени в служебните сфери да използват кодификацията, и съсловията, които нямат такъв активен *директен* (курсив на автора) контакт с нея. Водещо значение в целокупния градски социум без съмнение имат съсловията от първия тип. По такъв начин кодификацията има *косвено* (курс. на автора) отражение и върху битовата комуникативна сфера. За нашите изследвания разкриването на тази индиректна връзка е важно, защото е ключ към обяснение на речевото поведение на основните градски съсловия. Затова всички социолингвисти така настоятелно подчертават необходимостта от подробно описание на образователния и професионалния статус на информаторите. Кодифицираната сфера на професионалната реализация влияе съществено и върху битовото речево поведение"⁴. Виденов е повече склонен да разглежда разговорната книжовна норма като некодифицирана на днешния етап, но в бъдеще положението ще се изменя. "Връзката на битовата сфера с кодификацията в бъдеще ще става все по-съществена, защото ще продължи да се увеличава социумът, зает професионално с кодифицираните сфери".⁴

Според мене нормата на публичната книжовна реч е идеал, към който се стремят, най-вече в областта на фонетиката, носителите на книжовен език при неподготвено, спонтанно общуване в битовата сфера, но като всеки идеал и този остава недостижим в пълна степен. Нещо повече — нормите на разговорната книжовна реч имат относително автономен характер, произтичащ от специфичните особености на тази езикова формация в съпоставка с публичната книжовна реч, и тази тяхна автономност дава отражение както върху характера на самата норма, така и върху степента на нейната кодификация. Щом като разговорната книжовна норма има относително автономен характер в рамките на общата норма на книжовния език, следва, че и кодификацията ѝ също ще се отличава с особености, диференциращи я от кодификацията както в публичната устна реч, така и в писмените стилове на книжовната реч.

Нормата на публичната устна реч е изцяло кодифицирана и в повечето случаи е едновариантна, в по-редки случаи — двувариантна. Многовариантната норма не е характерна за тази реализация на устната книжовна реч. Разговорната книжовна норма е по правило многовариантна, въпреки че и в нейните граници има случаи на двувариантна, та и на едновариантна норма.

Смисълът на кодификацията на разговорната книжовна норма е преди всичко в това тя да се отграничи от интердиалектната и деалектната норма, т. е. да се отграничи "книжовноразговорно" от "некнижовноразговорно". Това се постига чрез т. нар. забранителна кодификация, напр.: "В западните ни говори се употребяват за 3 л. общославянските форми **он, она, оно, они**, по произход също стари показателни местоимения; в книжовния език тези форми, както и формата за 1 л. ед. ч. **я**, не се употребяват" ⁵; "Срещаните в говоримия език форми за ср. р. ед. число "**мойо**", "**твойо**", "**нашо**", "**вашо**" вместо **мое, твое, наше, ваше** трябва да се избягват" ⁶. "Основна българска граматика" (1944) от Л. Андрейчин е един от първите граматически трудове, в които се прави опит за кодификация на нормите на разговорната книжовна реч, въпреки че в нея още няма ясно разграничение между разговорна книжовна реч и публична устна реч. По-често кодификацията е ориентирана към пълния изговорен стил и към нормите на публичната устна реч, но не са редки и случаите на кодификация на типично разговорни норми, напр.: "В говоримия език често се срещат съкратени форми като "**мойта**", "**мойто**", "**мойте**", "**нашта**", "**нашто**", "**наште**" ⁷, т. е. съкратените форми имат разговорнокнижовен характер. За разлика от тях други форми, напр. "**мойо**", "**твойо**", "**нашо**", "**вашо**", са повече диалектни, отколкото книжовноразговорни.

Изключително важен, но в същото време и труден е въпросът за критериите, по които могат да бъдат отграничавани вариантите на разговорната книжовна норма от вариантите на интердиалектната. Като несъмнени ще посоча следните критерии:

а) книжовноразговорният вариант да има общобългарска употреба, т. е. да бъде присъщ за разговорната книжовна реч на всички носители на българския книжовен език;

б) книжовноразговорният вариант да бъде характерен за разговорната книжовна реч на носителите на книжовния език от един твърде голям регион (напр. Източна или Западна България);

в) да се приема и оценява положително от колективния езиков усет на носителите на книжовния език по цялата езикова територия или от един твърде голям регион.

На равнището на разговорната книжовна реч нормативните варианти са равнопоставени, но един от тях има характер и на образец, към усвояването на който са насочени усилията на носителите на книжовния език. Това не означава, че щом не са го усвоили, тяхната реч при битово общуване напуска почвата на разговорния книжовен език. Следователно при кодифициране нормите на разговорната книжовна реч се държи сметка за специфичните особености на тази реализация на книжовния език, включително и за специфичните особености на разговорно - книжовната норма.

На сегашния етап от изучаване на разговорната книжовна реч с по-голяма сигурност и точност могат да бъдат кодифицирани фонетичните норми. Една от характерните особености на разговорната книжовна реч е способността на фонетичните думи да редуцират количествено фонемния си състав, в резултат на

което се явяват различните видове синкопи. Това явление е отбелязано от М. Виденов: "На фонетично ниво действието му се изразява в това, че определени части от фонетичната дума не се учленяват. Наблюдават се определени закономерности. В границите на фонетичната дума едни части изпъкват като главни (независими, абсолютно необходими), други като второстепенни (зависими, факултативни). На синкопиране са подложени второстепенните. Определянето на главните части (сегменти) на практика може да се извърши твърде лесно, защото е във връзка с мястото на ударението: ударената част от фонетичната дума (иктовата гласна) твърде рядко се подлага на синкопиране. Материалът, събран досега от българските градове, показва, че синкопирането обикновено не се разпространява върху такива сегменти, които имат повишена граматическа и комуникативна натовареност: окончания на глаголни форми и съществителни имена, отделни отрязъци от лингвотока, които всъщност са максимум от синтактично и комуникативно гледище като темо-ремен център (фразово ударение) на определено изказване"⁸. От редуването на ударени и неударени сегменти в лингвотока на разговорната реч се създава впечатление за нейния ритмизиран характер. В интонационно отношение публичната устна реч се характеризира с липса или със съвсем слаба проява на ритмичност. Фонетичните думи в неударените или слабо ударените речеви сегменти се изговарят с много повече промени, отколкото думите в ударените сегменти. Все пак обща особеност на разговорната книжовна реч е, че при изговаряне на фразата говорните органи са ненапрегнати, т. е. проявяват известна ленивост, която е твърде ясно доловима при съпоставка със състоянието на говорните органи при публична устна реч и особено при устно възпроизвеждане на писмена реч. Тези особености на разговорната книжовна реч налагат отпечатък върху нормата ѝ.

От друга страна, вариантността на разговорната книжовна норма идва от обединяването на регионални варианти в системата на една норма. Съдържащата се в правописния речник, а и във всички граматични ръководства кодификация за изговора на "променливо я" е валидна за публичната устна книжовна реч, а чрез нея и за писмената книжовна реч. За разговорната книжовна реч изговорът бял [б'ал] — бели, сняг [сн'ак] — снегове е само един от вариантите в рамките на нормата. Като равноправен в разговорната книжовна реч се допуска от правописния речник⁹ и екавият изговор, т. е. бел — бели, снег — снегове и т. н. Искаме ли обаче да обхванем изцяло вариантите на нормата за "променливо я" в разговорната книжовна реч, ще посочим и изговор бял — бяли и т. н.

В "Правописния речник на съвременния българския книжовен език" (1983) се казва: "В устната форма на книжовния език в случаите на променливо я се допуска и изговор е"¹⁰. Формулировката е твърде обща и от нея не става ясно дали се вземат предвид всички форми (проявления) на "устната форма на книжовния език", или само едната нейна разновидност — разговорната книжовна реч. Очевидно е, че авторите на речника са имали пред очи само разговорната книжовна реч, но не са уточнили това положение и по тоя начин са създали условие за неточно тълкуване. Подобна недиференцирана кодификация на устна-

та норма не е в интерес на устната речева култура на членовете на обществото. Сферата на приложение на кодификационното правило би следвало да се посочва по-определено и по-точно. От друга страна, не е уместен глаголет "се допуска", понеже вариантите на нормата в разговорната книжовна реч са равноправни, равнопоставени. Освен това, както се каза, става реч за относително автономна норма, въпреки че тя е част от по-общата книжовна норма.

В съвременния български книжовен език бройните числителни имена, които приемат член *-те*, местят ударението върху члена, напр.: *четирите*, *петте*, *седемте*, *десетте*, *двайсетте*, *стотте* и т. н. Изключение според граматичите правят само числителните *две* и *три*, които при членуване нямат ударение върху члена — *двете* (и *двата*), *трите*. Кодификацията на нормата започва още от времето на Неофит Рилски. В неговата "Българска граматика" (1835) се посочва, че от *две* членуваната форма е *двете*, но при *три* положението е по-различно: *трите* = *троицата* (за м. р.) и *трите* (за ж. и ср. р.)¹¹.

В западните говори членуваните числителни имена *двете* (и *двата*) и *трите* се изговарят с преместване на ударението върху члена: *дветѐ* (и *дватѐ*), *тритѐ*. В нормативните граматичи посочените западни форми се оценяват като диалектни. Л. Андрейчин пише: "Изключение правят формите *двете*, *трите* (също и *двата*), въпреки че в западните говори имаме "дветѐ", "тритѐ" (също и "дватѐ")"¹². Ст. Стоянов също отбелязва, че числителните *две* и *три* не местят ударението си при членуване, но под линия посочва, че в диалектите съществуват и форми с ударение върху члена¹³. Очевидно и двамата автори приемат формите *дветѐ* (и *двата*) и *тритѐ* (с ударение върху члена) за не книжовни. Още по-категоричен е П. Пашов, според когото формите *двете* и *трите* не бива да се изговарят с ударение върху члена¹⁴.

Като отклонение от нормата ли трябва да се оценява винаги изговор *дветѐ* (и *дватѐ*), *тритѐ*? Такъв изговор може да се чуе в речта на немалка част от западнобългарската интелигенция, в това число и в речта на лица, които професионално си служат с българския език. Има го в речта на телевизионни говорители, на депутати, на журналисти, на културни дейци.

Трудно бихме могли да се съгласим, че такива лица нямат висока речева култура, че не владеят книжовния български език. Според мене тук става дума за несъзнателно пренасяне на акцентна норма от един тип устна реч в друг тип. В публичната устна реч нормата изисква членуваните числителни имена *двете* (и *двата*) и *трите* да се изговарят с непроменено по място ударение — *двете*, *трите*, т. е. нормата е едновариантна. Обаче в книжовноразговорната реч нормата се реализира чрез два варианта: със запазване мястото на ударение (*двете*, *трите*) и с промяна на мястото на ударението върху члена (*дветѐ*, *тритѐ*). Следователно изговорът *дветѐ* (и *дватѐ*), *тритѐ* е нормативен в системата на книжовноразговорната реч, но на равнището на публичната устна реч той вече се оценява като отклонение от нормата.

Изговорът *дветѐ*, *тритѐ* (с ударение върху члена) всъщност отстранява изключението от акцентната система на бройните числителни имена, членувани

с *-те*. А като се вземе под внимание и обстоятелството, че е присъщ на част от софийската интелигенция, чиято реч се оценява като високо престижна, може да се очаква, че в бъдеще този изговор, т. е. изговорът *дветѐ, третѐ*, ще разширява употребата си и ще упражнява по-силен натиск върху кодифицираната норма на официалната (публичната) устна реч, свидетелство за което са сегашните отклонения в публичната реч на високообразовани лица от Западна България.

Може да се направи извод, че в бъдеще кодификаторите трябва да подхождат диференцирано към устната норма, като посочват ясно кои варианти са допустими в книжовноразговорната реч и кои са присъщи само на публичната устна реч.

Ще се опитам да очертая границите на някои други норми на разговорната книжовна реч.

1. Пълната редукция на неударените гласни *а, о, е*, т. е. изговорът им като *ъ, у, и*, присъщ на източните говори, е белег за диалектна норма. В най-пълна степен това се отнася за пълната редукция на *е* и *о*; обаче неудареното *а* може да се изговаря и като *ъ*, без този изговор да се смята за диалектен, напр. *баща* (изг. *бъшта*). За лице, което говори последователно с пълна редукция на *а, о, е* в *ъ, у, и*, нашият колективен езиков усет не допуска друга квалификация, освен тази, че говори диалектно. В разговорната книжовна реч наударените гласни *е* и *о* се изговарят с полуредукция, т. е. в неударено положение вокалите *о* и *у* се изговарят почти по еднакъв начин; почти по еднакъв начин се изговарят и неударените *е* и *и*. Както се каза, само неудареното *а* при изговор може да премине в *ъ*.

2. Изговор на съгласните (без *к, г, х*) пред предните гласни *е* и *и*. Според академическата граматика (1982)¹⁵ "българският книжовен изговор не допуска мекост на съгласните (без *к, г, х*) пред предните *е* и *и*"¹⁵. Очевидно тук се взема предвид публичната устна книжовна реч, въпреки че това не е изрично упоменато. Границите на нормата силно се стесняват, тъй като се изключва характерният източнобългарски изговор, при който мекост на съгласните пред предните гласни *е* и *и* е нормално явление. Двата изговорни варианта — без мекост и с мекост на съгласните пред предните гласни *е* и *и* — са еднакво допустими и възможни в разговорната книжовна реч. Доколкото тази мекост е слабо забележима, някои езиковеди¹⁶ допускат мекост на съгласните пред *е* и *и* и в официалната (публичната) книжовна реч. Смятам, че те имат пълно основание.

3. Изговор на меки и твърди окончания за 1 л. ед. ч. и за 3 л. мн. число, сегашно време при глаголи от II спрежение и някои глаголи от I спрежение. Както е известно, в публичната устна реч, както и в писмената реч са възприети формите с мекост на съгласната пред окончанието в посочените глаголи: *въртя* — *въртят* (изг. *върт'ъ* — *върт'ът*), *деля* — *делят* (изг. *дел'ъ* — *дел'ът*). Обаче в разговорната книжовна реч равноправно положение има и изговорът с твърдост на съгласната пред окончанието: *въртъ* — *въртът*, *делъ* — *делът*. Не влиза в рамките на книжовноразговорната норма обаче изговорът *върта* — *въртат*, *дела* — *делат*, т. е. ясен изговор на ударената гласна, поради тясно регионалния му характер.

4. Частицата *ще* за образуване на бъдеще време освен изговор *ште* има и изговор *шъ, ша, ше*, та дори и само *ш* в ускорена реч, т. е. в разговорната книжовна реч нормата варира във възможните фонетични граници. Извън рамките на разговорната книжовна норма обаче остават другите частици за образуване на бъдеще време — *че, ке, жъ* и др.

5. Кратките местоимения *ме, те, се* имат в разговорната книжовна реч и варианти *ма, та, са* и *мъ, тъ, съ*.

6. Глаголите, които образуват минало свършено време на *-ох*, имат в разговорната книжовна реч и изговор с *ъ* на мястото на основната наставка *-о* -, напр.: *четох и четъх, четохме и четъхме, четохте и четъха, четоха и четъха*.

7. Наред с формите *пека* — *печеш*, т. е. с редуване на *к:ч*, в разговорната книжовна реч се употребяват и формите *печа* — *печеш* (и *печат*).

8. Под ударение членът *-та* при съществителни имена от ж. р. ед. ч. на съгласна също се изговаря двойко в книжовната разговорна реч: *солта* и *солтъ*, *хубостта* и *хубосттъ*.

БЕЛЕЖКИ

¹ П. Пашов, Хр. Първев. Българският правоговор. С., 1983, с. 112 — 113.

² М. Виденов. Норма и реч. С., 1986, с. 72 — 73.

³ М. Виденов. Съвременната българска градска езикова ситуация. С., 1990, с. 246 — 247.

⁴ Пак там, с. 247.

⁵ Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944, с. 360.

⁶ Пак там, с. 363.

⁷ Пак там, с. 364.

⁸ М. Виденов. Съвременната българска градска езикова ситуация, с. 409.

⁹ Правописен речник на съвременния български книжовен език. С., 1983, с. 20.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Н. Рилски. Българска граматика. Крагуевац, 1835, с. 112.

¹² Л. Андрейчин. Основна българска граматика, с. 350.

¹³ Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 270.

¹⁴ П. Пашов. Практическа българска граматика. С., 1989, с. 83.

¹⁵ Граматика на съвременния български книжовен език. Том I. Фонетика. С., 1982, с. 275.

¹⁶ Л. Андрейчин. Основна българска граматика, с. 53.